

ADRIAN
GOLDSWORTHY

DE VAL VAN ROME

Vertaald door
Pieter de Smit en
Carola Kloos

Ambo|Amsterdam

INHOUD

Voorwoord	7
Inleiding: De grote vraag	17

I CRISIS? DE DERDE EEUW

1 Het gouden koninkrijk	35
2 Het geheim van het rijk	59
3 Keizerlijke vrouwen	76
4 Koning der koningen	92
5 De barbaren	110
6 De koningin en de ‘noodzakelijke’ keizer	130
7 Crisis	146

II HERSTEL? DE VIERDE EEUW

8 De vier – Diocletianus en de tetrarchie	165
9 De christen	182
10 Rivalen	201
11 Vijanden	212
12 De heiden	230
13 De Goten	252
14 Oost en west	271

III ONDERGANG? DE VIJFDE EN ZESDE EEUW

- 15 Barbaren en Romeinen: generaals en rebellen 293
- 16 De zuster en de eeuwige stad 307
- 17 De Hunnen 321
- 18 De zon gaat onder in een uithoek van het rijk 342
- 19 Keizers, koningen en krijgsheren 361
- 20 West en oost 378
- 21 Opkomst en ondergang 396

Besluit: een simpel antwoord 413

Epiloog: een nog simpeler moraal 424

Chronologie 432

Verklarende woordenlijst 444

Noten 449

Bibliografie 487

Illustratieverantwoording 499

Register 501

VOORWOORD

Als mensen iets van het Romeinse rijk weten, is het dat het ten onder is gegaan. Dat is ongetwijfeld het bekendste feit over het oude Rome, zoals Julius Caesar de beroemdste Romein is. De ondergang van Rome is gedenkwaardig omdat het rijk zo lang standhield – in Italië en de westelijke provincies meer dan vijfhonderd jaar na de dood van Caesar en drie keer zo lang in het oosten, waar keizers tot de vijftiende eeuw vanuit Constantinopel heersten. Het Romeinse rijk was ook ongewoon groot – geen andere macht heeft ooit het hele Middellandse Zeegebied beheerst – en liet in veel landen sporen na. Nog steeds zijn zijn monumenten indrukwekkend – het Colosseum en Pantheon in Rome, en de theaters, aquaducten, villa's en wegen in de provincies. Tot de negentiende eeuw zou geen andere staat een zo uitgebreid netwerk van geplaveide wegen aanleggen – en in veel landen zou dat er pas in de twintigste eeuw komen. Vooral bezoekers van musea en monumenten vinden het Romeinse rijk vaak zeer modern en hoogontwikkeld – glasramen, centrale verwarming, badhuizen en dergelijke. Dat maakt de ondergang van Rome des te opmerkelijker, vooral omdat de wereld die uit zijn puinhopen verrees zo primitief lijkt. De uitdrukking 'donkere middeleeuwen' heeft zich in de hoofden van de mensen vastgezet, ook al gebruiken deskundigen die term al lang niet meer.

Waarom Rome ten onder is gegaan is een van de grote vragen van de geschiedenis. In de Engelstalige wereld wordt 'ondergang' steeds gekoppeld aan 'verval', want de titel van Edward Gibbons monumentale werk heeft zich sterk in het bewustzijn genesteld. Tot de dag van vandaag is geen achttiende-eeuws geschiedenisboek zo regelmatig in diverse vormen gepubliceerd. Heel veel boeken zijn over het onderwerp geschreven, sommige zelfs scherper in hun

analyse, maar niet één heeft het ooit kunnen opnemen tegen *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, een van de meesterwerken van de Engelse literatuur. Op latere leeftijd zei Gibbon graag dat het zijn lot was historicus te worden en het grote thema van de ondergang van Rome te boekstaven. Hij had het over een speciaal moment van inspiratie: 'Op 15 oktober 1764, toen ik tussen de ruïnes van het Capitool zat te mijmeren, terwijl de blootsvoets lopende monniken in de tempel van Jupiter vespers zongen, kwam ik voor het eerst op het idee het verval en de ondergang van de stad te beschrijven.'¹

Gibbon kwam met diverse versies van dit verhaal en laadde zo de verdenking op zich zijn herinneringen aan te dikken of zelfs te verzinnen. Anderzijds komt elke bezoeker met enige verbeeldingskracht al gauw op zulke gedachten, want in het centrum van het oude Rome lijken heden en verleden zeer nabij. De 'blootsvoets lopende monniken' zie je niet meer zo vaak en aan de rand van het Forum staan nu de alomtegenwoordige verkopers, die bij een weersverandering razendsnel van zonnebrillen op paraplu's overschakelen. Zelfs de massa's toeristen die over de Via Sacra trekken, geven je het gevoel van de drukte en het rumoer van de antieke stad, die eens net zo druk en levendig was als de hem nu omringende moderne stad.

Rome is niet alleen een museum, maar ook een levendige gemeenschap, de hoofdstad van een modern land en het centrum van de katholieke kerk. Wat aan de antieke grootsheid herinnert, staat vlak naast huizen, kantoren en restaurants. Rome stond nooit leeg, hoewel de stad in de eeuwen na zijn ondergang enorm in bevolking afnam. Een flink aantal andere moderne steden is ook gebouwd op Romeinse fundamenten, wat nog aan hun roostervormige stratenplan te zien is. Andere Romeinse steden verdwenen volledig, en die in afgelegen gebieden leveren een paar van de meest romantische ruïnes op die nu te zien zijn. Toen het Romeinse rijk ten onder ging, hield het leven niet zomaar op in de landen die onder zijn gezag hadden gestaan. De context van het leven veranderde zeker, soms ingrijpend en snel, maar in andere gevallen veel geleidelijker. De kenners van deze periode hebben al lang duidelijk gemaakt dat de donkere middeleeuwen niet totaal donker waren, hoewel ze in vergelijking met de Romeinse periode in elk opzicht behoorlijk donker waren. Veel zaken, zoals machtsuitoefening en handel, kregen meer een lokaal karakter, en vaak was de wereld een gevaarlijker plek, waarbij invallen en oorlog tussen naburige gemeenschappen een reële mogelijkheid waren. Al vrij snel was er niemand meer met het geld of de kunde om grote monumenten zoals theaters, aquaducten of wegen te bouwen. Op den duur werd het zelfs moeilijk de reeds bestaande bouwsels te onderhouden. De deskundigen verschillen zeer van mening over wanneer, hoe en waarom het Romeinse tijdperk overging in het

begin van de middeleeuwse wereld die in de volgende eeuwen vorm kreeg. Geen van hen twijfelt er echter aan dat zo'n overgang plaatsvond.

Net als alle ontwikkelde Europeanen van zijn tijd bewonderde Gibbon de verworvenheden van het Romeinse rijk op zijn hoogtepunt. Dat verminderde op geen enkele manier zijn enthousiasme voor de moderne wereld en vooral voor de grondwet van zijn eigen land, waar de macht van de koning door de aristocratie werd beperkt en in goede banen geleid. Gibbon wist dat zijn eigen land en de burens ervan aan de overkant van het Kanaal alle hun oorsprong te danken hadden aan de verschillende groepen barbaren die het Romeinse rijk hadden opgedeeld. Later was vanuit chaos en verwoesting iets moois ontstaan en vanuit zijn perspectief had de wereld – of tenminste de westerse wereld – zich uiteindelijk langs de juiste lijnen ontwikkeld. Deze tweeslachtige houding tegenover de ondergang van Rome blijft een centraal punt in de fascinatie ervoor. Ze dient als een waarschuwing van sterfelijkheid. De keizers die de grote bogen op het Forum bouwden, gingen net als iedereen dood. Uiteindelijk kwam hun zo rijke, machtige, geperfectioneerde en uitermate zelfbewuste rijk ook aan zijn eind en verbrokkelden de monumenten ervan tot ruïnes.

Het beeld van het oude Rome is veelvuldig door meer eigentijdse staten opgeroepen vanwege de associaties met de pieken van macht en beschaving. Vaak komt al gauw ook het lot van Rome ter sprake. Wie deel uitmaakt van een moderne grootmacht ziet dat meestal als een nederig stemmend teken dat alles voorbijgaat en misschien als een waarschuwing tegen zelfgenoegzaamheid en corruptie. Wie er geen deel van uitmaakt, en vooral wie rancuneus is over de macht van anderen, koestert liever het wat schamele geloof dat de huidige macht uiteindelijk ten onder zal gaan. Veel staten zijn met het Romeinse rijk vergeleken. Een eeuw geleden zou Groot-Brittannië het meest daarvoor in aanmerking komen, en daarna misschien Frankrijk of een van de andere grote rijken uit die tijd. Tegenwoordig zijn het natuurlijk de Verenigde Staten.

De vorm verschilt, evenals de toon. De afgelopen jaren heeft de bestseller-auteur Robert Harris over Romeinse thema's geschreven en hij zei daarbij ronduit dat dat een soort commentaar op het moderne Amerika was. De BBC zond een door ex-Python Terry Jones gepresenteerde serie over de *Barbarians* uit, met het thema dat de reputatie van andere naties door de Romeinse propaganda was zwartgemaakt. Het was hoogst amusante tv, hoewel de boodschap wat geforceerd was – het zou de Grieken zeker verrast hebben dat ze als barbaren golden, omdat zij voor het eerst die term voor de rest van de wereld gebruikten. In interviews liet Jones destijds duidelijk doorschemeren dat een directe parallel met Amerika als supermacht werd getrokken en hij bekritiseerde openlijk de oorlog in Irak. Voor menig een is kritiek op Rome een manier ge-

worden om de Amerikaanse politiek en cultuur te bekritisieren. Dat beïnvloedt natuurlijk hun kijk op beide.²

Mildere en minder gedetailleerde kritiek komt nog veel meer voor. Op bepaalde feestjes ontlokt de ontdekking dat ik historicus van de klassieke oudheid ben bijna altijd wel iemand de opmerking dat ‘Amerika het nieuwe Rome is’, meestal gevolgd door een zelfvoldaan ‘... natuurlijk hebben ze dat zelf niet door’. Dat is op zijn minst volkomen onjuist, want al sinds de stichting van hun land vergelijken Amerikanen het met Rome. Bij de vormgeving van het nieuwe land hoopten de Founding Fathers bewust de sterke kanten van de Romeinse republiek over te nemen en haar uiteindelijke ondergang te vermijden. We moeten ook zeggen dat de Amerikaanse universiteiten hun studenten van een bredere kennis voorzien dan de Britse. Heel wat ingenieurs of medici in Amerika hebben op enig moment een paar cursussen over geschiedenis of zelfs over de klassieken gevolgd, wat aan deze kant van de oceaan iets onvoorstelbaars is. Dat is een van de redenen dat Romeinse analogieën in de Verenigde Staten nog steeds heel gewoon zijn, voor zowel politici als journalisten, politieke commentatoren en het grote publiek. Meestal begint het met de bewering dat de Verenigde Staten als enige overgebleven supermacht oppermachtig zijn op een manier die sinds het hoogtepunt van de Romeinse macht zijn gelijke niet heeft gekend.

In de zomer van 2001 deed ik mee aan een tweedaags seminar, dat was georganiseerd door het Center for Strategic and Budgetary Assessments van de Amerikaanse regering. Zes historici werden naar een mooi hotel in Washington DC gebracht – zoals een van de oudere en bekendere leden van de groep het formuleerde: ‘Ze weten kennelijk niet waar academici gewoonlijk genoeg mee nemen.’ We gaven lezingen en bespraken de grote lijn in de strategie van diverse grootmachten uit de geschiedenis. We waren onderdeel van een grotere serie seminars en onderzoekssessies met als doel inzicht te geven in de toekomstige relatie tussen Amerika en de opkomende grootmacht China. De gesprekken en discussies waren plezierig en boeiend – het gebeurt niet vaak in de academische wereld dat conferenties een zo breed spectrum van periodes beslaan, zoals het Frankrijk van Napoleon I, Duitsland in de Eerste en Tweede Wereldoorlog en de Britse marinepolitiek in het begin van de twintigste eeuw. Toch was opvallend dat twee van ons zessen gevraagd was over verschillende periodes in de Romeinse geschiedenis te praten.

Het is echt een vreemde sensatie dat je als historicus tegen een gehoor praat dat echt luistert naar wat je zegt. In de universitaire context denken de meeste mensen meestal meer aan wat ze in reactie op een lezing zullen zeggen. Het onderwerp van zulke lezingen is ook letterlijk van louter ‘academisch’ belang

en hoe opgewonden en enthousiast we ook over het onderwerp zijn, dat is gewoon omdat we altijd de hoop koesteren achter de waarheid te komen. Het is vrij nederig stemmend te bedenken dat iemand op grond van jouw analyse heel, heel misschien gaat proberen een beleid uit te stippelen. Dat scherpt natuurlijk de geest op een manier zoals dat bij een puur academisch treffen nooit het geval is. Het wordt nu nog belangrijker tot de kern van je onderwerp door te dringen. Tegelijkertijd is het idee dat een regeringsinstelling echt probeert uit de geschiedenis lessen te trekken ontzettend bemoedigend. Dat is weer iets wat veel waarschijnlijker is in de Verenigde Staten dan hier in Groot-Brittannië.

Veel mensen denken dat ze duidelijke parallellen tussen het oude Rome en de moderne wereld kunnen zien. Commentaar en vragen hierover kwamen het meeste voor in de interviews na het verschijnen van mijn biografie van Julius Caesar. Dat was overal het geval, maar vooral in Amerika. Toch lopen de conclusies die mensen uit deze parallellen trekken enorm uiteen en ze gaan vaak op hun eigen politieke opvattingen terug. Het is altijd gemakkelijk geweest lessen uit de geschiedenis te trekken, maar te vaak wordt gewoon het verleden gebruikt om moderne ideeën te rechtvaardigen. Elk gedegen onderzoek van het Romeinse rijk laat al gauw enorme verschillen zien met een moderne staat, waaronder de Verenigde Staten. Maar dat betekent niet dat het onmogelijk is van het verleden te leren; we moeten het alleen voorzichtig doen.³

Dit is geen boek over het moderne Amerika en zijn plaats in de wereld; anderen kunnen dat veel beter schrijven. Dit is een boek over de ineenstorting van het Romeinse rijk, dat in het westen verdween en uiteindelijk als een rompslaatje in het oosten overbleef. Het doel is de geschiedenis op zichzelf en in haar eigen context te begrijpen. Historici zijn niet altijd de beste profeten. Na het eerdergenoemde seminar volgden een paar maanden later de terroristische aanvallen van 11 september. Ik kan me voorstellen dat het rapport over de serie conferenties nu ergens ligt te verstoffen omdat de prioriteiten grondig veranderd zijn. Ik weet vrij zeker dat op het seminar iemand terloops zei dat China niet het enige serieuze gevaar is, en dat olie en de Perzische Golf van belang zullen blijven, maar misschien verbeeld ik me het wel. Zeker is dat geen van ons leek te verwachten dat Amerika en zijn bondgenoten weldra twee grote landoorlogen zouden voeren. Ik had zelf zeker niet verwacht dat het Britse leger terug in Afghanistan zou zijn, aan de andere kant van de oude noordwestgrens van het Britse koloniale rijk in India.

Dit boek gaat over Rome, een reeds lang verdwenen rijk uit een wereld waarin de technologie en cultuur zozeer verschilden van die van nu. Inzicht in die wereld is de enige manier om de ondergang van Rome te begrijpen. Dat lukt

niet als we voortdurend aan het heden refereren. Het is uiterst vreemd studies van de Romeinse periode te lezen die de 'shock and awe' van de invasie van Brittannië in het jaar 43 n.Chr. beschrijven. Het is nog vreemder als de discussie over het einde van een Romeinse provincie de gelegenheid biedt voor kritiek op Bush en Blair en de oorlog in Irak.⁴

Het Romeinse rijk ging niet snel ten onder, maar als onderdeel van een heel langzaam proces, en dat zou ons moeten behoeden voor het uitvergroten van lopende gebeurtenissen en hun mogelijke gevolgen voor het lot van landen op de lange termijn. Groot-Brittannië is al een jaar of tien een weinig vrolijk stemmende plek. Op incompetentie, corruptie of grootscheepse misleiding betrapte ministers klampen zich aan hun baan vast, waarbij ze eerst alles ontkennen, alvorens ze hun excuses maken en verwachten dat daarmee de kous af is. Bureaucratie en regelgeving blijven snel groeien, terwijl de slagkracht van instellingen afneemt waardoor ze zelfs ogenschijnlijk eenvoudige taken niet aankunnen. Maar terwijl het aantal ambtenaren toeneemt, krimpt de omvang van de strijdkrachten juist op het moment dat ze intensiever bij serieuze operaties betrokken raken. Het zou gemakkelijk zijn parallellen te trekken met het Romeinse rijk in de vierde eeuw. De zelfgenoegzame toon van veel regeringswetgeving doet zeker aan de laat-Romeinse keizerlijke decreten denken, evenals het in veel gevallen falen om doelstellingen te bereiken. Zulke vergelijkingen zullen ons niet helpen bij de analyse van het Romeinse rijk en zouden niet meer dan een speeltje van de schrijver zijn. Inzicht in de geschiedenis moet vooropstaan.

Pas helemaal aan het eind kunnen we enige parallellen met en zelfs lessen voor het heden trekken. Sommige daarvan zullen meer met de menselijke natuur dan met speciaal beleid te maken hebben. Ik zeg niet dat deze ideeën echt diepgaand of origineel zijn. Dat betekent niet dat ze niet belangrijk zijn en niet op elke menselijke institutie van toepassing zijn, of dat nu een land of een bedrijf is. We zouden blij moeten zijn dat veel aspecten van de Romeinse praktijk bij ons nu ontbreken. Het openbare leven is niet gewelddadig en politieke rivaliteiten lopen in westerse democratieën niet op een burgeroorlog uit.

Maar er is misschien één les die we uit onze eigen tijd kunnen trekken. Bijna iedere avond laten onze televisieschermen ons harde beelden van geweld in Irak en andere oorlogsgebieden zien. Een paar dagen geleden was er het echt walgelijke geval dat twee jonge vrouwen met het downsyndroom met bommen een menigte werden ingestuurd. De explosieven werden op afstand tot ontploffing gebracht en doodden zowel de draagsters ervan als andere slachtoffers. Zoals gewoonlijk waren deze slachtoffers voornamelijk gewone burgers, die niets te maken hadden met de regering of Amerika en zijn bondgeno-

ten. Zulke verschrikkelijke incidenten moeten ons eraan herinneren dat sommige mensen in staat zijn hun burens af te slachten.

De media moeten zich op zulke gruwelijkheden richten. Ze zijn nieuws. Het vreedzame dagelijkse leven is dat niet. We moeten beseffen dat het geweld en het gewone leven naast elkaar bestaan. Veelvoorkomende doelwitten van zelfmoordterroristen of morteraanvallen zijn drukke markten, waar mensen etenswaren en andere dagelijkse dingen komen kopen. Een paar straten verderop gaat de dagelijkse routine gewoon door. Mensen gaan naar hun werk en kinderen gaan naar school, mensen koken en eten, slapen in hun bed en doen zulke gewone dingen als trouwen. Het leven gaat door omdat er echt geen alternatief is. Sommige mensen zullen vluchten, maar voor velen is dat onmogelijk. Geweld maakt al deze dingen lastiger en de dreiging ervan raakt veel meer mensen dan alleen de directe slachtoffers. Toch gaat het leven nog steeds door. Dat moeten we goed voor ogen houden wanneer we ons verdiepen in de ineenstorting van het Romeinse gezag, het eind van het keizerlijke bewind en de invasies van de barbaren. Misschien zullen we er dan minder van opkijken dat aspecten van de Romeinse cultuur blijken te hebben overleefd of dat bezetting door een indringer niet uitliep op de vlucht of verdwijning van alle bestaande gemeenschappen.

Het onderzoeken van de ondergang van het Romeinse rijk leek het logische volgende project voor mij na de voltooiing van het boek over Caesar. In zeker opzicht is het een breuk, want ik heb vroeger meestal eerdere periodes van de Romeinse geschiedenis bestudeerd en daarover geschreven. Zelfs na het werk van de afgelopen jaren aan dit boek zie ik mezelf nog steeds als een soort buitenstaander. Ik hoop dat dit me een perspectief verschaft dat een specialist van deze periode gemakkelijk kwijtraakt. Het werk van veel anderen heeft me in staat gesteld dit boek te schrijven. Omdat ongeveer een generatie geleden de laat-Romeinse periode in zwang is geraakt, bestaat er nu een uitgebreide literatuur over, waaronder een paar juweeltjes van vernieuwend en indrukwekkend vakmanschap die behoren tot het beste wat enig onderdeel van de studie van de antieke wereld heeft voortgebracht. Nieuwelingen kunnen zo putten uit een overvloed aan studies over bijna elk aspect van de geschiedenis van deze eeuwen. Allereerst ben ik dank verschuldigd aan deze historici en archeologen, van wie veel werk in de noten en de bibliografie is opgenomen. Tegelijkertijd was de voornaamste reden dat ik dit boek wilde schrijven mijn onvrede over heel wat conclusies en veronderstellingen in hun boeken. Er is geen algemeen aanvaarde verklaring voor de ondergang van het Romeinse rijk in het westen in de vijfde eeuw. 'Ondergang' is geen gangbaar woord onder verrassend veel

deskundigen van die periode en menigeeen gebruikt in plaats daarvan een term als ‘transformatie’: men geeft toe dat er verandering was, maar stelt die in een gunstiger licht. Een paar mensen zijn tegen deze rooskleurige schildering in het geweer gekomen, maar elke suggestie van verval staat nog steeds gelijk aan ketterij. Vooral het keizerrijk van de vierde eeuw wordt nog geregeld als kerngezond afgeschilderd: het was misschien zelfs sterker en efficiënter dan de wereld van Augustus of Hadrianus. Ik geloof dat gewoon niet en hoop, aan de hand van het materiaal of gewoon op grond van het gezonde verstand, te laten zien dat dat nergens op slaat. Verder vraagt de ineenstorting van de Romeinse macht om een verklaring, en vreemd genoeg wordt de belangrijkste factor gewoonlijk over het hoofd gezien.

Een academische studie geeft meestal een korte opsomming van de argumenten en de analyses van alle belangrijke deelnemers aan het debat over een onderwerp. Dat is materiaal waar historici wel pap van lusten en het is een essentieel werktuig van hun vak. Het is ook stomvervelend voor iemand anders. Slechts zelden zal in mijn hoofdtekst een deskundige bij naam worden genoemd. Verwijzingen naar hun werk zijn in de eindnoten te vinden. De overgrote meerderheid van de lezers zal die terecht overslaan, maar ze zijn er voor wie meer wil lezen of voor wie het pad wil volgen dat me naar de hier gegeven conclusies voerde. Deze noten en de bibliografie zijn niet compleet en bevatten, wat niet helemaal eerlijk is, meestal alleen Engelstalige boeken, omdat veel teksten in andere talen alleen beschikbaar zijn voor de weinige lezers met een goede universiteitsbibliotheek in de buurt.

In de tweede eeuw n.Chr. was het Romeinse rijk de allesoverheersende machtsfactor in de wereld. Je zou het de supermacht van die tijd kunnen noemen, in de meest algemene zin. Ik ben niet van plan woorden als supermacht, macht of zelfs rijk te definiëren. Dat gebeurt vaak wel, maar het is mijns inziens zelden verhelderend. Ik weet nog dat op eerder genoemd seminar een geleerde, voor wiens werk ik enorme bewondering heb, doodleuk beweerde dat het Britse rijk niet echt een rijk was. Ongetwijfeld bedoelde hij dat het Britse rijk niet al zijn kenmerken met andere rijken deelde, maar ik zie niet in wat je met zo’n strikte definitie opschiet. Zo’n kunstmatige typering is niet nodig om te laten zien dat tegen het eind van de zesde eeuw de macht, voorspoed en omvang van het Romeinse rijk drastisch waren afgenomen.

Evenzo heb ik de moderne termen ‘Byzantium’ en ‘Byzantijs’ niet gebruikt en de keizers die vanuit Constantinopel regeerden, noem ik Romeins, ook al hadden ze geen gezag meer over Italië en Rome zelf. Zo kenden zij zichzelf. De juistheid van termen als ‘Germaans’ en ‘stam’ wordt tegenwoordig hevig bediscussieerd. Ik heb ze gebruikt omdat er geen betere alternatieven zijn. Evenzo is

het woord 'barbaar' soms handig. Aan geen van deze termen dient men te star vast te houden.

Dit boek omvat meer dan vier eeuwen en heeft niet de pretentie de hele geschiedenis van die periode steeds even gedetailleerd te beschrijven. We zouden elk hoofdstuk gemakkelijk kunnen laten uitdijen tot een studie met de omvang van het onderhavige boek. Nogmaals, meer gedetailleerde studies staan genoemd in de eindnoten. Ik heb geprobeerd er een samenhangend verhaal van te maken, hoewel het soms handig is zich te concentreren op gebeurtenissen in één gebied alvorens dingen te behandelen die elders plaatsvinden. Sommige onderwerpen zoals godsdienst, rechten en de maatschappij zijn omwille van de ruimte zeer kort behandeld. Niet omdat zulke onderwerpen niet belangrijk waren, maar eenvoudigweg omdat ze van minder betekenis voor de langzame ontbinding van de Romeinse macht waren. Een zeer hoog percentage van onze bronnen is christelijk en dit boek zou heel gemakkelijk een geschiedenis van de kerk in deze eeuwen kunnen worden. Nogmaals, dat zou op zichzelf interessant zijn, maar we zouden daarmee van ons echte thema afdwalen. De kern moet steeds de factoren en gebeurtenissen zijn die tot de uiteindelijke ondergang van het rijk hebben geleid. Dat is het verhaal dat dit boek probeert te vertellen. Het is er ongetwijfeld een van zowel verval als ondergang.

Alvorens van wal te steken moet ik de vele mensen bedanken die me hielpen dit boek te schrijven en geduldig mijn ideeën aanhoorden. Sommigen lazen ook verschillende versies van het manuscript en leverden zeer veel nuttig commentaar. In het bijzonder wil ik Geoffrey Greatrex bedanken omdat hij met zijn zware onderwijs- en onderzoekstaak aan de Universiteit van Ottawa toch de tijd vond alle hoofdstukken te lezen. Dankzij hem ben ik op veel boeken gewezen die ik anders niet had gevonden. Kevin Powell en Perry Gray waren ook zo vriendelijk de tekst te lezen. Ieder gaf op zijn manier commentaar en het spijt me dat ruimtegebrek het moeilijk maakte bepaalde suggesties van hen over te nemen. Ian Hughes heeft weer de allereerste versies van alle hoofdstukken gelezen en van commentaar voorzien, en is waarschijnlijk heel blij geweest dat hij nu een periode betrad die hem meer lag. Ten slotte moet ik mijn moeder Averil Goldsworthy bedanken die vroeger bijna al mijn boeken heeft proefgelezen en er een beetje genoeg van kreeg met een algemeen bedankje aan familie en vrienden te worden afgescheept. Ik bedank al deze mensen, zij hebben ertoe bijgedragen dat dit boek beter werd dan anders het geval was geweest.

Ik wil ook de mensen bij Orion Publishing, en in het bijzonder mijn redacteur Keith Lowe, bedanken voor al hun werk om van een kale tekst een echt boek te maken. Soortgelijke dank ben ik verschuldigd aan Ileene Smith en de

mensen bij Yale University Press, voor zowel hun vroegere werk aan *Caesar* als toekomstige inspanningen voor dit boek. Ten slotte moet ik nogmaals mijn agent Georgina Capel bedanken omdat ze weer de omstandigheden schiep waarin ik zo'n groot onderwerp tot zijn recht kon laten komen.

INLEIDING

DE GROTE VRAAG

Het verval van Rome was het natuurlijke en onvermijdelijke gevolg van onmatige grootheid. Voorspoed deed het principe van verval rijpen; met elke nieuwe verovering vermenigvuldigden de oorzaken van afbraak zich; en zodra de tijd of het toeval de kunstmatige stutten hadden weggenomen, bezweek het kolossale bouwsel onder zijn eigen gewicht. Het verhaal van zijn ineenstorting is eenvoudig en duidelijk; en in plaats van te vragen waarom het Romeinse rijk ten onder is gegaan, moeten we ons er eerder over verbazen dat het zo lang heeft standgehouden.

– Edward Gibbon¹

In het jaar 476 werd de laatste Romeinse keizer die vanuit Italië regeerde in Ravenna afgezet. Romulus Augustulus was een jonge tiener, de marionet van zijn vader die zelf aan het hoofd van het keizerlijke leger stond. Het leger stelde niet veel voor, maar ze regeerden ook over een rijk dat niet meer veel voorstelde. Het oosten werd door een andere keizer in Constantinopel bestuurd en hij erkende de pretendent in Italië niet. De meeste westelijke provincies – Gallië, Spanje en Noord-Afrika – waren door krijgsheren van Germaanse afkomst in koninkrijken opgedeeld. Nu zou dat lot Italië treffen, omdat een legerofficier van barbaarse komaf, genaamd Odovacar, Romulus' vader had gedood en de keizer had afgezet. De knaap was zelf niet belangrijk genoeg om te worden gedood en mocht de rest van zijn leven een comfortabel leventje leiden. Het was een bittere ironie dat hij Romulus heette, naar de mythische stichter van Rome, en dat zijn bijnaam 'de kleine Augustus' was, naar de eerste keizer Augustus.

We duiden 476 gewoonlijk aan als het jaar waarin het Romeinse rijk in het westen ophield te bestaan. Zo eindigden vijf eeuwen keizerlijk bestuur met licht gesteun. De gebeurtenis leek tijdgenoten niet veel te kunnen schelen en ging waarschijnlijk ongemerkt aan de meeste onderdanen van de keizer voorbij. Romulus Augustulus was de laatste in een reeks marionettenkeizers die door machtige generaals werden gemanipuleerd. Rond het eind van de vierde eeuw was het rijk in een oostelijke en westelijke helft verdeeld, elk met een eigen keizer. Het oosten bleef sterk, maar het westen was weggekwijsd en had onder invloed van een reeks tegenslagen zijn rijkdom en macht zien afnemen. In 476 had het westelijke rijk niet veel nodig om onderuit te gaan. In de volgende eeuw zouden de Oost-Romeinen proberen met de bezetting van Italië, Afrika en een deel van Spanje de verloren gebieden terug te krijgen. Ze hadden niet de kracht en de wil om deze gebieden op de lange termijn vast te houden.

Het oostelijke deel van het rijk – voor moderne historici het Byzantijnse rijk, maar wat henzelf betreft het Romeinse – was aan het eind van de zesde eeuw een machtige staat. Toch was het geen supermacht, en zijn rijkdom en militaire kracht waren een zwakke echo van die van het verenigde rijk in zijn hoogtijdagen, toen geen enkele vijand of rivaal aan Rome kon tippen. De tijd dat de keizers het grootste gedeelte van de wereld hadden bestuurd was niet meer dan een verre herinnering. Tegen het jaar 600 zag de wereld er heel anders uit. Er was geen nieuwe supermacht opgekomen om Rome af te lossen en in plaats daarvan was er een groot aantal kleine koninkrijken en volken. De middeleeuwse wereld had zijn intrede gedaan.

Er is een enorm aantal theorieën geweest om het waarom van deze verandering in de wereld te verklaren, en heel weinig eenstemmigheid. Velen betwisten het belang van 476, zelfs als mijlpaal. Sommigen zeggen dat het rijk vóór dat jaar al ten onder was gegaan en een paar komen tot de ietwat bizarre conclusie dat het daarna intact bleef. Niet alleen over de oorzaken van de ondergang van Rome lopen de meningen uiteen, maar ook over hoe lang het proces duurde. Sommigen, zoals Gibbon, zien de wortels al in de vroege geschiedenis van het rijk, met daarna een langzaam verval gedurende verscheidene eeuwen. Anderen gaan van een kortere tijdsspanne uit, maar vrijwel niemand heeft gezegd dat het proces minder dan een paar generaties duurde. Het debat woedt nog steeds, waarbij elk tijdperk de vraag op basis van de eigen obsessies en vooroordelen beantwoordt. De ondergang van het Romeinse rijk blijft een van de grote mysteries van de geschiedenis.

Rijken van recentere datum zijn sneller opgekomen en ten onder gegaan. Hitlers 'duizendjarige rijk' en het bevriende keizerlijke Japan boekten opzienbarende successen en bereikten in 1942 het hoogtepunt van hun macht. Drie

jaar later werd hun macht gebroken en gingen ze in bloed en puin ten onder. De Tweede Wereldoorlog versnelde ook het eind van veel oudere rijken, waarvan de invloed op de wereld groter, zij het vaak subtieler was. Uitgeput en verarmd door de oorlog voelde Groot-Brittannië haarfijn de ‘andere wind’ aan en gaf het in een paar decennia zijn rijk op. Men voerde wel oorlog om groepen te verslaan die met geweld de macht wilden overnemen, maar de onvermijdelijkheid van onafhankelijkheid trok men nooit echt in twijfel. Andere landen verzetten zich hardnekkiger tegen de verandering, maar uiteindelijk kon niemand zijn kolonies behouden.

De grootmachten uit de achttiende en negentiende eeuw hadden hun tijd gehad, maar lieten diepe sporen na. Pas onafhankelijke landen hadden grenzen die op de beslissingen van koloniale bestuurders waren gebaseerd – dit gebeurde heel rigoureuus als het om deling ging, maar verliep verder vrij soepel in heel Afrika en Azië. Een groot deel van de wereld had nu Engels, Spaans of Frans als tweede taal – heel vaak de taal van het bestuur en het onderwijs. Rechts- en politieke systemen gingen ook op Europese modellen terug. Ironisch genoeg verspreidde het Romeinse recht zich op deze manier over een gebied dat veel groter was dan het Romeinse rijk ooit was geweest. Het gezag kwam bijna steeds in handen van een elite uit de inheemse bevolking, die echter in de Europese stijl was opgevoed en vaak ook feitelijk in het land van de kolonisator. Je kunt meestal alleen zeggen dat sinds de onafhankelijkheid het gros van de bevolking het niet slechter heeft gekregen, maar te vaak waren de nieuwe machthebbers behoorlijk corrupter en waren ze grotere uitbuiters dan hun voorgangers. Voormalige kolonies vormen nu het leeuwendeel van de armste landen.

Sovjet-Rusland, dat het rijk en veel van de ambities van zijn tsaristische voorganger had overgenomen, hield het langer vol dan de West-Europese machten en was veertig jaar een van de twee supermachten die de wereld beheersten. Ten slotte bezweek Rusland onder zijn eigen gewicht. Dat gebeurde heel plotseling en verraste zelfs zijn tegenstanders uit de Koude Oorlog. Het lot van veel regio's aan de rand van Rusland is nog onbeslist, maar had al wel op diverse plaatsen heel wat bloedvergieten in petto. De ondergang van Sovjet-Rusland heeft de Verenigde Staten tot de enige supermacht gemaakt, een situatie die waarschijnlijk alleen zal veranderen als de voorspellingen van China's groei juist blijken. (De gedachte dat de Europese Unie wellicht een gelijkwaardige macht wordt is pure fantasie. De periodieke proefballonnetjes van een alliantie met het marxistische China om een tegenwicht tegen de Verenigde Staten te vormen zijn verontrustend maar nauwelijks realistisch.)

Amerika, eens zelf een kolonie, werd via een opstand tegen Groot-Brittan-

nië een staat. Afgezien van de expansie naar het westen is het er nooit op uit geweest overzeese gebieden te bezetten; wel probeerde het overal bases te hebben. Toch leidde de Koude Oorlog tot het voeren van openlijke oorlogen in Korea en Vietnam alsmede geheime steun voor strijders in veel andere landen. Momenteel hebben de Verenigde Staten en zijn bondgenoten veel troepen in Afghanistan en Irak. In beide gevallen moet het een tijdelijke operatie zijn tot de gesteunde regeringen zich zonder rechtstreekse militaire hulp staande kunnen houden. Tegenstanders noemen Amerika vaak een rijk, maar dat is grotendeels retoriek. Het is echter verreweg het sterkste land ter wereld en in die zin weerspiegelt zijn positie die van Rome. Toch moeten we, gezien de zeer verschillende ervaringen van andere moderne rijken, ervoor waken hier te veel op te hameren. Eerst moeten we de Romeinse ervaring begrijpen.

De ironie wil dat het eerste deel van Edward Gibbons *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* in het begin van 1776 uitkwam, een paar maanden voor de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring. Gibbon zat in het parlement en had de herfst daarvoor stilzwijgend ingestemd met het parlamentsbesluit om het regeringsplan voor het sturen van meer troepen tegen de opstandige kolonisten te steunen. Tegen de tijd dat hij zijn mammoetwerk af had, had Groot-Britannië de oorlog verloren. Dat was een ernstige tegenslag, maar deze bleek tijdelijk en de hoogtijdagen van het rijk lagen nog in het verschiet. Het nieuwe Amerika was klein in vergelijking met nu, want de grote expansie naar de westkust had nog niet plaatsgevonden, en niemand had kunnen vermoeden hoe belangrijk het zou worden, hoewel er wel een paar wilde dingen werden beweerd. Amerika zou in de volgende eeuw een te verwaarlozen rol in de wereld spelen.²

In de negentiende eeuw zou de vergelijking van de grootsheid van het Britse rijk met die van Rome steeds gebruikelijker worden. Voor Gibbon en zijn tijdgenoten was de parallel minder specifiek, maar er was een aantal redenen dat hij ervoor koos de blik op Rome te richten in plaats van op de andere grote rijken van de antieke wereld. De eerste was doodsimpel de invloed van de Romeinen op de wereld, het meest op de westerse wereld. Hun rijk was groter geweest en had veel langer voortbestaan dan enige andere grote natie uit de oudheid. Belangrijk was dat het Gibbons eigen land had omvat, alsmede het grootste deel van West-Europa. In de Romeinse periode ontstond het christendom en werd dat uiteindelijk de godsdienst van het rijk, vandaar een katholieke kerk en paus in Rome. Gibbon had in zijn jeugd met het katholicisme geflirt alvorens hij door zijn vader voor een keurig protestantse heropvoeding naar het calvinistische Zwitserland was gestuurd. Toch was het de katholieke kerk die

het voortbestaan van het Latijn als taal had gegarandeerd en ertoe bijdroeg dat het Grieks bewaard bleef, en die in de renaissance de herontdekking van de Griekse en Romeinse literatuur mogelijk maakte. Mensen als Gibbon beheersten beide talen, die in zijn tijd de centrale pijlers van het onderwijs waren. Er was bewondering voor wat Griekenland had bereikt, maar het verval van Athene was al door Thucydides en Xenophon te boek gesteld. Het rijk van Alexander was groot maar overleefde hem niet. Eerdere rijken, Perzië, Assyrië, Babylonië en Egypte, waren grotendeels bekend via hetgeen de Grieken en de Bijbel erover zeiden. Het zou nog een generatie duren voordat Champollion de Steen van Rosetta ontcijferde, en van de vroegste beschavingen was nog maar weinig echt bekend.³

Het Europa van de verlichting had ook een bijzondere band met Rome. Nu pas bestond het algemeen vertrouwen dat kennis en cultuur weer op het niveau van de klassieke wereld waren gekomen en dat zelfs gingen overstijgen. Toch was het Romeinse rijk zo'n dertien eeuwen voordat Gibbon begon te schrijven in het westen ineengestort, en zelfs de rest van het oostelijke rijk was drie eeuwen geleden verdwenen. De middeleeuwen leken een akelig panorama van onwetendheid en bijgeloof te bieden, dat sterk contrasteerde met de subtiliteit en ogenschijnlijke rationaliteit van de Grieks-Romeinse wereld. Die reactie treedt zelfs tegenwoordig nog wel op. Een recent boek dat de overgang van de antieke naar de middeleeuwse wereld onderzocht, had als ondertitel 'de opkomst van het geloof en de ondergang van de rede'.⁴

Lange tijd was het menselijk ras – vooral het deel dat in West-Europa woonde – eerder achteruit dan vooruit gegaan en het inzicht in het hoe en waarom hiervan was cruciaal voor het inzicht in de moderne wereld. Toch werd, ondanks de eerbied voor de klassieken, weinig aandacht aan de wereld van het Romeinse rijk in zijn latere fase besteed, voornamelijk omdat alle grote Griekse en Latijnse auteurs eerder leefden. In zeker opzicht betrad Gibbon braakland bij het onderzoeken van de ondergang in plaats van de opkomst en bloei van Rome. Zijn opzet was groots, origineel en subtiel. Niet alleen verwees hij naar antieke bronnen, maar ook vermeldde en woog hij de theorieën van eigentijdse schrijvers. Gibbons brede, intellectuele aanpak blijft uitzonderlijk en in veel opzichten kan *Decline and Fall* gelden als de eerste 'moderne' Engelstalige geschiedenis van de antieke wereld, hoewel eigenlijk in de jaren daarna academische stijlen zich op een andere manier zouden ontwikkelen. Het boek werd van het begin af ook als een van de grote werken van de Engelse literatuur gezien.⁵